

KETURIOLIKTIEJI
 „PROFESORIAUS NORBERTO
 VĒLIAUS SKAITYMAI“ –
 APIE VELNIUS IR *VELNIAVAS*

2023 m. balandžio 20–21 d. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute surengta jau keturioliktoji ciklo „Profesorius Norberto Vėliaus skaitymai“ mokslinė konferencija, šįkart skirta 85-osioms įžymiojo mitologo ir tautosakininko gimimo metinėms. Dėl jos pavadinimo skaitymus rengiančiame Sakytinės tautosakos skyriuje buvo karštai ginčytasi ir galiausiai netgi balsuota, nes vieniems žaisminga ir kiek įžūloka idėja labai patiko, o kitiems pasirodė nederama ir gal net užgauli. Visgi idėjos šalininkų nuomonė nusvėrė ir konferencija buvo pavadinta „Apie velnius ir *velniavas* baltų religijoje ir mitologijoje“, šitaip paminint ir vieną ryškiausių N. Vėliaus darbų – knygą *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis* (1987), skirtą folklorinio velnio analizei. Pasirodė, kad tema sudomino ir suintrigavo gausų būrį pranešėjų iš skirtingų institucijų ir netgi šalių, atstovaujančių skirtingoms disciplinoms, tad konferencijos organizatoriai, vadovaujami dr. Radvilės Racėnaitės (mokslinio komiteto pirmininkės) ir dr. Vitos Džekčioriūtės (komiteto sekretorės), turėjo gerokai pasistengti, kad į dvi dienas sutalpintų visus dvidešimt du atrinktus pranešimus. Taigi programa buvo išties turininga ir intensyvi. Klausytojų susirinko taip pat gausiai – „kaip geriausiai

ikikovidiniais laikais“, pasak vienos iš dalyvių. Dar didesnis būrys klausėsi pranešimų nuotoliu, prisijungę virtualiai.

Konferencijos pradžioje dalyvius ir dalyves pasveikino Instituto direktorė prof. Aušra Martišiūtė-Linartienė, jautrų pradžios žodį tradiciškai tarė Ramunė Vėliuvienė, atsiminimais pasidalijo fotografas Algimantas Kunčius, ilgametis Vėlių šeimos draugas, – jis rodė nuotraukas, įamžinusias bendravimą su N. Vėliumi ir jo artimaisiais.

Pirmasis konferencijos pranešimas tiesiogiai atliepė jos temą – „Kerėjimai, nužiūrėjimai ir kitokia *velniava* nūdieniame Lietuvos kaime (folkloro ekspedicijų duomenimis)“. Remdamasi 2007–2010 m. vykusių folkloro ekspedicijų Židikuose (Mažeikių raj.), Veisiejuose (Lazdijų raj.) ir Rytų Lietuvoje (Ignalinos ir Švenčionių raj.) užrašymais, dr. Lina Būgienė užsimojo pažiūrėti, kas dabartinėse Lietuvos kaimo bendruomenėse dar pamenama apie N. Vėliaus knygoje *Mitinės lietuvių sakmių būtybės* (1977) išskirtus „nepaprastus žmones“ – raganas, burtininkus, žmones blogomis akimis, užkalbėtojus, dvasregius ir vilktakius. Pasirodė, kad daugiausia duomenų esama apie pirmąsias tris grupes (nors užkalbėtojų tradicija irgi puikiai gyvuoja Rytų Lietuvoje); negana to, kerėjimų ir nužiūrėjimų tradiciją kalbinti žmonės dažniausiai perteikdavo per asmeninę patirtį – t. y. pasakodami apie savo pačių susidūrimus su jiems ar jų tur-tui pakenkti mėginančiais piktavaliais ar

tiesiog nepaprastų savybių turinčiais asmenimis. Tęsdama kenkimo temą, antroji pranešėja Gražina Kadžytė pateikė įdomių pavyzdžių, surinktų Čiornaja Padinoje – lietuvių tremtinių gyvenamose vietose Rusijos Federacijos Saratovo srityje, kur 1963 m. lankėsi ir N. Vėlius su kalbininku Aloyzu Vidugiriu. Pasak pranešėjos, čia itin ryškiai atsiskleidė ir archetypinė *savo* ir *svetimo* dichotomija, ir pastangos apsaugoti savo bendruomenę svetimoje, priešiškoje aplinkoje. Trečiasis pranešimas, dr. Dainos Vaitkevičienės, buvo skirtas lietuvių užkalbėjimų pavadinimų įvairovei – tai kol kas visai netyrinėta tema. Skirtinguose Lietuvos regionuose užkalbėjimai gali būti vadinami ir žadėjimais ar *vardijimais*, be to, esama ir didžiulės šių žodžių priešdėlinių darinių įvairovės; kone visuotinį termino *užkalbėjimas* įsigalėjimą greičiausiai nemaža dalimi bus nulėmę folkloristai. Pirmąją konferencijos sesiją užbaigė dr. Aelita Kensminienė, aptarusi „Velnio mįsles“ – pasakojamosios tautosakos pateikiamą informaciją, susijusią su mįslių minimo kontekstais. Pranešėja įtikinamai parodė, kad mįslių minimo procesą žmonės suvokė kaip nesaugų, keliantį grėsmę, o pats mįslių žanras veikiausiai buvęs priskirtas chtoniškųjų jėgų įtakos sferai. Visos šios sesijos pranešėjos atstovavo Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui.

Antrąją konferencijos sesiją pradėjo dr. Arūno Vaicekausko iš Vytauto Didžiojo universiteto pranešimas intriguojančiu pavadinimu „*Velniava* Kalėdų Senelio biografijoje“. Pasitelkęs nemažai pavyzdžių iš tradicinės įvairių tautų tautosakos ir šiuolaikinės, globalizuotos, populiariosios kultūros, pranešėjas mėgino atsakyti į klausimą, ar už šv. Mikalojaus – dabartinio *Santa Klaus* pirmtako – paveikslą neslypi indoeuropiečių mirusiųjų pasaulio valdovo Velnio šešėlis. O dr. Jolanta Zabulytė, ats-

tovavusi Vilniaus dailės akademijai, kalbėjo apie religinių paminklų saitus su *velniava*. Ji susitelkė į du pagrindinius teminius aspektus – religinių paminklų teikiamą apsaugą nuo velnio ir velnio sąsajas su geležimi bei akmeniu. Du paskesni sesijos pranešimai savotiškai pratęsė konferencijos pradžioje iškeltą nepaprastų žmonių temą. Prūsijos lietuvių kultūrinę tradiciją tirianti dr. Žavinta Sidabraitė iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto kalbėjo apie *sakytojo* įvaizdį, egzistavusį tarp folkloro ir literatūros. Išanalizavusi rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotų *sakytojų* paveikslų konstravimo ypatybes, pranešėja nustatė, kad šiame įvaizdyje yra sumišę baltų mitologijos, legendų, stebuklinių pasakojimų, katalikiškosios hagiografijos ir Biblijos tekstų elementai, o patys *sakytiniai* matomi kaip ypatingų galių turintys keistuoliai, galintys kelti tiek pagarbą baimę, tiek pašaipą. Savo ruožtu Vilniaus universiteto istorikas dr. Tomas Čelkis aptarė *senuosius žmones*, minimus XIV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniuose. Tai buvę papročių žinovai ir atminties saugotojai, į juos būdavo kreipiamasi kaip į autoritetus teismuose ir kitose su papročiais susijusiose situacijose – kaip į savotišką jungiamąją grandį tarp paprotinės ir rašytinės teisės; jų įtaka dar ir vėliau, iki pat XIX a., išliko svarbi vietos bendruomenėms.

Trečiąją konferencijos sesiją pradėjo du Klaipėdos universiteto atstovai. Profesorius habil. dr. Rimantas Balsys pasirinko aptarti gaidį ir vištą liaudies medicinoje – ne tik lietuvių, bet ir kaimyninių tautų. Susitelkta į tuos atvejus, kai gaidys arba višta laikomi ligų sukėlėjais ar priežastimi, taip pat į tuos, kai liga gydoma pasitelkiant vitalines, magines ar kitokias šių paukščių galias. Istorikas dr. Marius Ščavinskas kalbėjo apie liaudiškąjį velnio vaizdinį XIII a. Viduramžių raštijoje. Aptaręs Viduramžių

vienuolių rašytinius liudijimus, pranešėjas palygino juos su lietuvių folkloro užrašymais ir iškėlė prielaidą, kad christianizacijos metu tam tikri demonologijai ir prietarams priskirtini liaudiški motyvai galėję atklysti į Lietuvą ir susipinti su vietiniais ikirikščioniškaisiais vaizdiniais apie mitinių būtybių poveikį žmonėms ir jų įtaką mirusiųjų sieloms aname pasaulyje. Pirmąją konferencijos dieną užbaigė Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto doktorantas Igno Šlajaus pranešimas apie vilkolakius remiantis XVII a. šaltinių duomenimis, pavadintas „Keturpėsčia į pragarą *Puer Esser* pelkėje: velnio buveinė baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose“. Pranešėjas papasakojo apie savo bandymus atrasti, kur galėtų būti iki šiol tyrėjams nežinoma *Puer Esser* pelkė, į kurią teigė keliaujantys vilkolakiai, save vadinę kovotojais su velniu (Dievo šunimis), iššifravo jos pavadinimą ir netgi pateikė nuotraukų iš kelionės po tas mitiniais pasakojimais apipintas vietas.

Antrąją konferencijos dieną pradėjo pranešimai apie pasakas. Dr. Jūratė Šlekonytė iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto analizavo populiarią stebuklinę pasaką „Sutartis nesiprausti“ (ATU 361) – į ją, aptardamas folklorinio velnio vaizdinį, dėmesį atkreipė ir N. Vėlius. Pranešėja akcentavo, kad šis kūrinys, nors ir atitinkantis stebuklinės pasakos kanoną, turi neįprastų bruožų (pavyzdžiui, velnias, samdydamas žmogų, neprašo jo sielos, užtat reikalauja tarnybos metu nesilaikyti kūno švaros), – juos ji ir stengėsi išnagrinėti. Toliau kalbėjusi Inese Pintāne, atstovavusi Prahos Karolio universitetui (Čekija), lygino lietuvių ir savo gimtosios Latvijos pasakas, kuriose vaizduojamas velnias. Ji klausė, kokiais vardais senieji latviai ir lietuviai vadino velnią, koks jis buvo ir kokias funkcijas atlikdavo tautosakoje, kokia galėjusi būti velnių hierarchija, kaip atrodo velnio būstas,

kokie jo santykiai su žmonėmis. Trečioji šios sesijos pranešėja, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto doktorantė Solveiga Šlapikienė kalbėjo tema „Angelai ir velniai tradiciniame lietuvių pasaulėvaizdyje: tarp bendrystės ir priešybės“. Pranešėja akcentavo, kad tradicinius kultūros vaizdinius paprastai sudaro tiek senieji baltiškieji, tiek krikščioniškosios kultūros elementai, tarpusavyje glaudžiai susiję, ir gilinosi į folkloro atskleidžiamus angelų ir velnių santykius, parodė, kad centrinė šių būtybių kovos figūra esąs žmogus – aplink jį sukasi visa jų veikla. Sesiją užbaigė Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto atstovė dr. V. Džekčioriūtės pranešimas apie grybus – mitologinį jų ryšį su velniu ir jam artimomis būtybėmis. Pabrėžusi, kad grybus dėl jų keistumo ir neįprastumo itin linkstama mitologizuoti ir sieti su daugeliu mitinių būtybių, pranešėja pasitelkė įvairius tautosakos bei etnografijos tekstus, ypač etnolingvistinę medžiagą, ir siekė atskleisti grybų sąsajas su velniu bei kitomis chtoniškosiomis mitinėmis būtybėmis (kaukais, laumėmis, raganomis).

Kitos sesijos pradžioje kalbėjęs Stanislav Gubančok iš Šv. Kirilo ir Metodijaus universiteto Trnavoje (Slovakija) lygino dvi „ritualines pamėkles“ – slovakų Moreną ir lietuvių Morę. Konstatavęs, kad šių būtybių vaizdiniai turi ir ryškių panašumų, ir skirtumų, pranešėjas teigė, kad jas sugretinę galėtume geriau suprasti daugelio Europos tautų žinotų pavasario ritualų prasmę. Dr. Rokas Sinkevičius iš Kauno miesto muziejaus savo ruožtu mėgino įvertinti mitinių velnio ir Aušrinės santykių rekonstrukcijos pagrįstumą, persvarstydamas kai kuriuos 1994 m. paskelbto N. Vėliaus straipsnio „Velnias ir Aušrinė“ argumentus. Iškeltas klausimas, kiek tokią rekonstrukciją galima grįsti senaisiais lietuvių mitologijos šaltiniais,

tautosakos duomenimis, o kiek nebent lyginamąja medžiaga ar kadaise populiariomis mokslinėmis teorijomis. Trečioji sesijos pranešėja etnolingvistė, Vilniaus universiteto profesorė habil. dr. Birutė Jasiūnaitė pažėrė ištisa srautą frazeologizmų su žodžiais *pragaras* ir *pekla*. Ji konstatavo, kad tiek žodynuose, tiek kasdienėje žmonių kalboje požeminei velnių buveinei ar nusidėjėlių pomirtinių kančių vietai pavadinti kur kas dažniau vartotas slavų skolinys *pekla*, o lietuviškas daiktavardis *pragaras* esąs nepalyginamai retesnis, vartojamas kone vien literatūroje, t. y. tai galėjęs būti pernelyg uolių redaktorių norminamosios veiklos padarinys.

Paskutinėje sesijoje pranešimus skaitė dar ketvertas konferencijos „šeimininko“ – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto – atstovų. Dr. Asta Skujytė-Razmienė atkreipė dėmesį į dvarininkijos vaidmenį ir dvaro vaizdinį lietuvių tautosakoje. Pabrėžusi, kad ponai įvairių žanrų tautosakoje neretai lyginami su velniais („ponia ar ponas – tas pats šėtonas“), pranešėja taip pat iškėlė klausimą, ką tokie dvarininkijos vaizdavimo ypatumai sako apie tautosakos tekstų kūrėją valstietį. Dr. Andrius Kaniava vėl grįžo prie nepaprastų žmonių vaizdinio ir aptarė su Platelių ežeru siejamus mitologinius pasakojimus bei jų veikėjus – ežero valdovę, dievaitį Kirnį, Pilies salos ponaitį. Pranešėjas atskleidė mitinę ežero topografiją ir parodė, kaip tautosakoje jungiasi ir yra įveiklinamos įvairios ežero vietos, į bendrą pasakojimą ypač vaizdžiai sujungiamos padavimų apie ežero valdovę, neabejotinai ryškiausią Platelių mitologijos figūrą. Dr. Dainius Razauskas pranešime klausė, kokią dalį vadinamosios „rusų“ mitologijos medžiagos sudaro nusavinti kitų tautų pasakojimai. Pasitelkęs vieną itin ryškų pavyzdį – Jelenos Levkijevskajos knygoje (2002) kaip „rusų tautos

mitą“ pateiktą iš Tytuvėnuose gyvenusio žemaičio vardu Juozapas Kalvis XIX a. užrašytą akivaizdžiai lietuvišką (žemaitišką) sakmę apie akmenimis pavirtusius velnius – pranešėjas pabrėžė, kad būtina kritiškai žiūrėti į rusų autorių veikalus. Šią temą savotiškai pratęsė dr. R. Racėnaitė, kalbėjusi apie religijos ir mitologijos pasitelkimą propagandos tikslais bei priešininkų demonizavimą karo Ukrainoje kontekste. Pabrėžusi, kad militaristinėje abiejų pusių retorikoje susipina istorijos, politikos, kultūros naratyvai, o ypač dažnai apeliuojama į religiją ir mitologiją, pranešėja sutelkė dėmesį į Ukrainos gynėjų vaizdavimą angelų ar šventųjų pavidalais, putino gretinimą su Šėtonu, o Ukrainos prezidento Zelenskio – su drakoną ir kitokias pabaisas įveikiančiu šv. Jurgiu; visa tai galima laikyti ryškia šiuolaikinio ukrainiečių folkloro apraiška.

Dvi konferencijos dienos darsyk atskleidė ne tik daugybę įdomių, iki šiol mažai tyrinėtų senosios mitologijos ir tradicinio folkloro aspektų, formų ir įvaizdžių, bet ir parodė jų gyvybingumą bei aktualumą nūdienos kontekste. *Skaitymų* žanras, jau tapęs gražia tradicija, yra itin demokratiškas ir suteikia progą tiek iš naujo pažvelgti į jau klasika laikomus mokslo darbus, pasisemti iš jų temų ir idėjų arba kritiškai juos įvertinti, tiek ieškoti dar nepamintų tyrimo takų.

Lina Būgienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

lina.bugiene@liti.lt